

Vladimír Macura

Znamení zrodu

České obrození
jako kulturní typ

Československý
spisovatel
Praha

Pojem „národa,“ jehož obsah se v období českého národního obrození ustaluje, má i svou širší historii: vždyt od poloviny 18. století ho vynášejí do popředí evropského myšlení prudká národní hnutí, kterými je moderní doba poznamenána, jak roku 1845 postřehne Nebeský: „Naše století se může směle stoletím probuzování se národností nazvati“ (NEBESKÝ 1, 15). Nijak to však neznamená, že by v daném případě stačilo pouze odkázat k evropskému kontextu. Širší historie pojmu tu nijak nezastupuje jeho historii užší, českou. Pojem národa přes svou zdánlivou obecnost totiž současně na různých místech Evropy nabýval nejen různých jazykových podob, ale i různých významů. Tyto difference přitom nebyly záležitostí čistě pojmovou nebo jazykovou, byly provázány procesy, které také vskutku utvářely moderní národy, a utvářely je mnohdy na naprosto rozdílných principech se zdůrazněním nestejných národně konstitutivních prvků. Dodnes činí pojem národa potíže. Nemožnost definovat ho obecně (tj. s platností pro národy všechny) jako soubor určitých vlastností¹ nutí nezřídka k většímu zřeteli k operativnějším, objektivně snáze postižitelným podkategoriím typu Meineckovy dichotomie „kulturního národa“ (Kulturnation), jakožto národa utvářejícího se především na znacích kulturní povahy (jazyk, etnické rysy, náboženství) a „státního národa“ (Staatsnation), těsně vázaného na představu občanství². Tyto potíže se nepochybně také podílejí na dosti běžném přenášení pozornosti z analýzy vlastního problému národa k problému nacionalismu jako specifické národní a zdánlivě přímo „národotvorné“ ideologie. Tváří v tvář různým národně konstitutivním rysům (řeč, společný původ, kulturní jednota, představa dějin, státní příslušnost aj.), z nichž žádný není nutně závazný pro

zformování národa, se v praxi přesouvá pozornost k ideologiím, které ten či onen rys za závazný pro dané společenství prostě prohlásí³.

Pojem národa přitom přirozeně nevykazuje různé hodnoty pouze v synchronním průřezu, měnil se i v průběhu historického vývoje. Ve středověku byl nevykrystalizován, v jeho pojetí nabývalo vrchu vědomí příslušnosti k určitému zemskému či státnímu celku, které zůstávalo značně obecné a v dnešním smyslu nevyhraněné. Jazykově a etnicky Čech i jazykově a etnicky Němec, obyvatelé Českého království, mohli být zdá se poměrně libovolně označeni buď Bohemus (s poukazem na příslušnost ke království) nebo Germanus (s poukazem k širší příslušnosti k Říši římské „národa“ německého); obdobně čistě zeměpisným klasifikačním dělítkem byly i tzv. čtyři „národy“ na Karlově univerzitě⁴ (pro výslovné označení česky mluvícího etnika v Čechách je doloženo latinské Sclavi, které obdobně nepoukazovalo k představě určitého společenství v dnešním smyslu národního). V 17. a 18. století je nejen latinské „Bohemus“, ale i samo české (a tedy již svou jazykovou podobou etnicky příznakové) Čech natolik nejednoznačné, že se pro označení českým jazykem mluvícího Čecha objevují výrazy typu Boëmo-slavicus nebo Samočech⁵ aj.

To bylo pozadí, na němž docházelo k vytváření novodobé představy národa jako jedné ze základních složek české obrozené ideologie. Přesněji řečeno, bylo to pozadí, které muselo být novým obrozeným pojetím národa popřeno a překonáno. Za daného stavu věci, kdy v Čechách neexistovalo jazykově homogenní a přitom sociálně již plně diferencované společenství schopné utvářet pro sebe a pro své potřeby zvláštní vyhraněnou kulturu a kdy potenciálně „národní“ označení Böhme (Čech) krystalizovalo kolem charakteristiky teritoriální, muselo se i totiž nutně jazykově etnické pojetí národa střetnout s jazykově i etnicky indiferentním pojetím zemským. Na přelomu století osmnáctého a devatenáctého se s hřebenem vlny moderního evropského nacionalismu vesměs (především pak v projevech jazykově německých, neboť němčina se stává přirozeným kulturním „národním“ jazykem této koncepce) buduje pojem českého národa nad příznaky státní, dějinami podpořené ne-

závislosti. Tato představa národa se současně opírá o první „národní“ instituce, jakými bylo v roce 1783 založené Nostitzovo „národní divadlo“ („Měli bychom jedině my, Čechové (Böhmen), dělati v tomto výjimku a cítiti ve svých žilách méně německé krve? Abych přešel této výtce, přičiním se v první řadě sám o to, abychom měli Národní divadlo v naší mateřské (německé) řeči“ (NOSTITZ 1, 59), nebo v roce 1818 provolané „národní muzeum“.

Současně se této koncepci, nepočítající s česky hovořícími „Böhmen“ nebo počítající s nimi jen jako se složkou národa („die böhmisch sprechenden und lesenden Teile der Nation“, BOHEMIA 1833, 91), dostává i hlubšího filozofického zdůvodnění v učení Bolzanově⁶.

Zatímco si pojetí „vlasti“ v pojmosloví vrcholného obrození uchovalo značnou toleranci a jeho nová, „jungmannovská“ podoba se prosazovala bez ostrých třenic s podobami tradičními (především ovšem s pojetím vlasti ve smyslu zemském), u pojmu „národ“ už taková tolerance nebyla možná. Koncepce opřená především o charakteristiku jazykovou se musela ostře střetnout s koncepcí zemskou, jazykovou složku odsouvající stranou jako nepodstatnou. Nevylučovalo to ovšem určité strategické obcházení konfliktu a určité méně přímé způsoby odmítání protichůdného postoje, zejména v počátcích. Rozhodně již dlouho před nástupem vrcholného obrození a jeho ideologie existovala v Čechách dvojitá norma určující vymezení obsahu pojmu národa. Úzká vrstva vlastenců této podvojnosti leckdy využívala k vložení nového, „jazykověnárodního“ smyslu do kulturních produktů vytvářených pod hesly vlastenectví teritoriálního. Při uvedení první české hry na scéně Gräfllich Nostitzsches Nationaltheater, veselohry od G. Stephanieho ml. Odběhlec z lásky synovské (Deserteur aus Kindesliebe) 20. 1. 1785, příznáčně říká její překladatel Karel Bulla: „dnešního dne jazyk náš mateřský na vlastenecké divadliště uvádím, neodříkaje se vši marné chlouby, že tudy jméno, které již dvě leta nese, všim právem zasluhovati počíná“ (BULLA 1, V). V tomto konstatování o vlastním smyslu jména „national“ — „národní“ je přítomna táž technika přečtení cizího ideogramu pomocí vlastního kódu jako v reakcích nejužšího Jungmannova přátelského kruhu na zprávy o založení českého Národního

muzea. Je přirozené, že důležitou úlohu hrál ve vztazích obou těchto norem překlad: již zčeštění výrazu „Nation“, „national“, tím, že automaticky (proti německému neutrálnímu výrazu) uvádělo do hry „jazykový příznak“ v teritoriálním pojetí národa potlačený, znamenalo často značný ideový posun, někdy přímo zvrát koncepcie teritoriální v jazykově etnickou. Německé zvolání hraběte Františka Antonína Kolovrata-Liebštejnského „Wir sind noch eine Nation!“ se Jungmannovým převodem do češtiny změnilo v šiboleť českého jazykového nacionalismu: „Ještě jsme národ“, jsou slova z osvědných úst vyslá. Ještě jsme národ! ozývá se po všech končinách milé vlasti naší Čechie“ (KRAMERIOVY NOVINY 1818, 68). Česká podoba oficiálního německého Provolání k vlastencům umění milovním, ke které byl citovaný Jungmannův komentář připojen, již sama o sobě deformovala prvotní koncepci Národního muzea tím, že implikovala zájem tvořící se instituce o jazykové češtví. Jungmannův dovětek pak přehodnocení prvotní koncepce formuloval již nepokrytě: „národní muzeum, jehož hlavní oučel jest zachování jazyka, zachování národu českého“.

Národ a jazyk od počátku vystupovaly v myšlenkové soustavě vrcholného národního obrození jako pojmy vzájemně těsně propojené. V definicích byl uváděn jazyk jako základní atribut národa: „Slovo národ vyznamenává společenství takových lidí, který svazkem jedné řeči, rovných mrávů a obyčejů spojení jsou“ (KOLLÁR 7, 499); „Každý národ je spolek člověků, jenž stejným původem, jazykem, duchem, rázem, činy, obyčejí, chvalitebnými kroky k oučelu svého života spěchaje, jistý dosahuje stupeň blaha i slávy“ (KAMPELÍK 1, 80). Často s ním přímo splýval („Jazykem jedno živ národ; toho smrt — jeho záhuba“, JUNGSMANN 16, 4), stejně jako splýval současně i s představou vlasti. Národ, vlast, jazyk, ale i jedinec a národ, to vše mohlo nakonec splynout v mytické jednotě: „Co národu mého jest, to lidským i božským právem mého jest, co mého jest, to lidským i božským právem národu mého jest. Hanba vlasti jest hanba má, rána vlasti jest rána má, smrt vlasti jest smrt má, ale i život její jest život můj i sláva její sláva má“ (PALACKÝ 2, 125). Ještě výrazněji formuloval toto ztotožnění později Kollár, máje ovšem na mysli národ v širším, všeslovanském smyslu: „dokud kde

jen i jediný Slavjan žije, dotud tam celý národ“ (KOLLÁR 10, 264).

Stejně jako jazykově etnické pojetí českého národa nebylo přímo vytvořeno v období jungmannovského obrození, ani pojetí národa ve smyslu všeslovanském nebylo bez určitých zárodečných forem dřívějších, již u Balbína, Rosy a jiných je argumentováno velikostí Slovanů ve prospěch užší věci české a podtrhuje se skutečnost těsné jazykové příbuznosti Slovanů. Představa slovanství jako určité jednoty svého druhu (její dějiny jdou ovšem daleko zpět za Rosu a Balbína) však teprve s krystalizací pojmu „národa“ ve smyslu nacionálním začala směřovat k téměř nacionálnímu výkladu. Skutečnost, že historická existence Slovanů je od počátku charakteristická přítomností značně rozdílných etnických skupin hovořících rozdílnými jazyky a utvářejících se v hranicích rozdílných státních celků; byla přehlížena, sám fakt rozdrobenosti byl chápán jako důsledek tlaků z vnějšku či slovanského „démona nesvornosti“:

Kolikráte myslím o tom našem národu a jeho velikosti, ale na zlomky a drobnosti rozervané zhoubným satanášem... (KOLLÁR 1, 325)

Představa „širšího národa“ slovanského vytvářela oporu rodícímu se českému národnímu obrození, přičleněním české etnické skupiny do jednotné, početné „nacionality“ slovanské se předem odmítaly protiargumenty o marnosti a nereálnosti snahy vytvořit novou kulturu pro početně nevelké společenství: „cítím, že přináležím veškerému Slovanstvu a veškeré Slovanstvo že přináleží mně... V širším světě bydlím já, než by závist dopustiti chtěla; početnějším se slavím národem, nežli ráda slyší... Na okrese mého kraje nezapadá slunce...“ (Antonín Marek, KAMPELÍK 1, 188). Není proto zdá se náhodou, že vrchol ideálu společného slovanského národa spadá do období, kdy úspěch českého národněobrozenického procesu není ještě zdaleka zajištěn dostatečnou sociální základnou. Tehdy, tj. prakticky po třicátá léta, představa „národa“ v užším jazykově etnickém smyslu českém a v širším smyslu všeslovanském

koexistovala bez ostřejších střetů, rozpory obou koncepcí bývaly druhou obrozenou generací obecně přehlíženy. Právě překlenutí potenciálního rozporu tradičního jazykově etnického českého nacionalismu a nového „nacionalismu“ slovanského se stalo příznačné pro jungmannovský obrozený program, rozkolísalo poměrně úzké meze staršího českého nacionalismu a usnadnilo jeho rozšíření také na oblast Moravy, Slezska a Slovenska. V počátcích docházelo k pokusům zakotvit představu „slovanského národa“ výrazněji v realitě, uvažovalo se o vytvoření vhodné kulturní báze pro případné pozdější znovusjednocení roztržitého „národa“, ať již společným pravopisem, případně společným spisovným jazykem (nejzazším realizovaným pokusem toho druhu se stala Herkelova Elementa universalis linguae slavicae z roku 1826) či později alespoň těsnými kulturními styky (Kollárova koncepce slovanské vzájemnosti).

Těsné propojení „nacionalismu“ užšího, českého s širším „nacionalismem“ slovanským a také postupné vyhraňování rozporu dříve za rozpor nepovažovaného bude užitečné sledovat na určité menší, přesně vymezené ploše, například na posunu tematického složení některého časopisu. Zvolili jsme ze zvláštních důvodů, které vyvstanou později, Časopis Českého muzea. Jeho zaměření je formulováno velmi vyhraněně v programu časopisu publikovaném úvodem k prvnímu svazku v roce 1827. Redaktor František Palacký v něm prohlašuje, že časopis bude publikovat „vše, co cit vlastenský mezi námi roznítiti a zachovati, co literatuře naší, co uměním a naukám ve vlasti nového znaku propůjčiti mocno jest“, „vše, co se života našeho v Čechách buď veřejného buď společného dotýká, i s ohledem na sbratřené s námi řečí a literaturou Moravy a Slováků“ (ČČM 1827, I. 5). Tuto tezi pak v tomtéž úvodním slovu rozvádí podrobná charakteristika oblastí, které časopis hodlá sledovat: 1. poezii, „jak původní, tak i z ciziny přeloženou“, 2. jazykovědné práce týkající se „vzdělání řeči a literatury naší českoslovanské“, 3. staré české literární památky, 4. pojednání historická, v nichž především „bude se šetřiti vlastenské historie“, 5. zeměpisné a cestopisné práce, především týkající se českých zemí, 6. přírodovědecké studie „zvláště s ohledem na zlepšení hospo-

dářství, živnosti a řemesel ve vlasti“ (I), 7. práce z oblasti všech vědních disciplín a umění „původně český“ psané, „v nichžto zvláště k jasnosti a čistotě a k opravdovému vzdělání řeči naší skrze věci samé prohlédati se bude“, 8. „zprávy vlastenské“ (ČČM 1827, I, 6—7). Jak v základní tezi, tak v jejím detailnějším rozpracování je tedy zřetelný jednoznačný důraz na domácí problematiku, v každém z vytčených oborů je hledána vazba k potřebám rozvíjející se české společnosti.

Časopis tedy vycházel především z nacionality jazykově etnicky české, navíc byl vydáván zpočátku ve dvojici s muzejním časopisem německým, který se opíral o nacionalitu češství teritoriálního. Přesto je tu vedle tematiky vysloveně „české“ uváděna od počátku současně tematika slovanská, což názorně dokresluje míru, v jaké byla tehdy považována za problematiku vysloveně „vlastní“, domácí. Ani po rekapitulaci desetiletého vydávání Časopisu Českého muzea v roce 1837 (PALACKÝ 9), kdy je vysloveně proklamována potřeba orientovat českou kulturu hodnotově „k vyšším metám“ a zeměpisně k Evropě, nedochází ve struktuře tematického zaměření k výraznějším změnám.

Konečně i přehled soudobého stavu poznání, Zprávy o duchovním životě nynějších časů od Karla Amerlinga, jejichž první část se objevila bezprostředně po Palackého redakčním prohlášení, ukazuje (ČČM 1837, 9—22), že i ono „otevření oken“ Palackým proklamované má současně bezprostřední slovanský podtext. Má totiž zajistit podíl slovanských národů na soudobé evropské kultuře a demonstrovat již jejich kulturnost současnou, která je pro dobu budoucí důležitým příslibem. Neznamená tedy zatím ještě překročení hranic tehdejší české orientace slovanské, spíš jen prakticky naplňuje tradičně zdůrazňovaný atribut evropanství slovanského „národa“.

I problematika nikoliv bezprostředně slovanská je velmi často slovansky vysoce aktivní. Články z oblasti přírodních věd se většinou zabývají přírodou českého regionu, bývají mezi nimi informace o přírodovědných pracích ruských. Stati z neslovanské historie se slovanské problematiky dotýkají alespoň okrajově tím, že ji zařazují do širších souvislostí, vznikaly ostatně mnohdy (jako např. stati P. J. Šafaříka a F. Palackého) jako součást bádání jednoznačně sla-

visticky orientovaného. Poměrně značný počet rozsáhlých prací z filozofie a estetiky (Palacký, Amerling, Klácel, Čupr, Nebeský, Zeithammer) souvisí s aktuálním promyšlením otázky smyslu filozofie pro český národ, ať již vedl k negativistické variantě odmítnutí filozofie vůbec jako záležitosti německé, nebo k představě o stěhování centra filozofického myšlení z Německa na východ ke Slovanům, jak je patrné např. z článku Václava Nebeského Několik slov o filozofii (ČČM 1846, 231—248), který polemicky vystoupil proti formálnímu přijetí filozofie pouze jako mechanické součásti obecné kulturnosti. Způsobem běžnějším v českém obrození ve dvacátých nebo třicátých letech zde Nebeský, navíc autor mladší generace, argumentuje ve prospěch budoucí filozofie slovanské mj. tezí, že i Leibniz, Fichte, Hegel a Kant „pocházejí co do původu národového z germanizovaného Slovanstva“ (241). Docházelo zde samozřejmě ke zkřížení ideální představy budoucí slovanské filozofie s jejím přítomným stavem, ovšem i z negativních důsledků takového srovnání vyrůstal novýklad. Budoucí filozofie se pak mohla jevit jako něco ze zásady nového, jako překonání filozofie německé, což snad také spolumotivovalo Nebeského požadavek obratu k „životu bezprostřednímu“, jenž byl v mnohém blízký Hurbanově představě o filozofii konkrétní, osvobozené z panství abstraktních filozofických systémů (HURBAN I, 9). Obdobně i články z oboru „technologie a hospodářství“ jsou v ČČM ve velmi úzkém kontaktu s otázkami českého obrození. Dvě pojednání o vzdělání řemeslníků od A. Štrobacha jsou výslovně motivována potřebou aplikovat anglické zkušenosti, o kterých se v člancích informuje, také ve vlasti. Ve stati O průmyslové jednotě v Čechách v r. 1836 a 1833 se pak zdůrazňuje vztah české literatury a českých „průmyslníků“; právě čeští „průmyslníci“ jsou zde označováni za vlastní nositele české literatury.

Ovšem i u ostatních statí zabývajících se neslovanskou problematikou je patrná snaha alespoň vnějšně je zapojit do slovanského kontextu. Tak F. Sláma ve věcném zahrádkářském pojednání argumentuje národnostně: „I Čech má štěpnice ctíti a milovati; a Čech je skutečně miluje...“ (ČČM 1830, 165), uvedení zprávy o mongolském historikovi a jeho mongolských dějinách je napojeno na slovanskou problematiku připomenutím „hrdiny našeho“ Jaroslava

ze Šternberka, který Mongolům „další vpády do Evropy... zamezil“ (ČČM 1830, 472). V cestopisech bývá velmi často konfrontována neslovanská cizina se slovanskou „vlastí“, přičemž toto srovnání pro cizinu obvykle nedopadá nejlépe. V Sedláčkových Zlomech z popsání cesty do Řezna (ČČM 1827, II. 90—99; III. 120—126) jsou kritizovány střechy sbité z prken a pokryté kameny, zatímco silnice je bez kamenů a „není tak široká, opravná a čistá, jako u nás v Čechách jsou královky“ (93), konstatuje se tam, že Karlův most „důrazněji na počestného působí nežli onen holý, ačkoliv velikánský most řezenský“ (94).

I v rubrice programově určené k sledování vědeckých informací ze zahraničí, v Učených zprávách, které navázaly na dřívější Učené sběrky z ciziny, se postupuje obdobně důsledným slavizováním přijaté informace. V poznámce o Mémoires de la société royale des antiquaires du nord vydaných v Kodani v roce 1844 (ČČM 1846, 368—372) k studii o nálezu starých skandinávských ozdób Vocel dodává, že i v Čechách byla nalezena obdobná spínadla, zlomek historie grónské ze stejné publikace komentuje poučením, že je to charakteristický doklad toho, „že od dávných časů jak na březích Rýna, tak i v nejbližších končinách světa, obývaných nějakou haluzí kmene germánského aristokratická svévole panovala“ (370). Aktuální smysl tohoto odsouzení německého živlu pro českou kulturu, usilující o emancipaci od kultury německé, je nasnadě.

Omezení tematiky časopisu Českého muzea na problematiku domáci při současném rozšíření sféry domác i na problematiku jinot slovanskou, které v praxi dokládá těsné propojení ideologického konstruktů „český národ“ s ideovým konstruktem „národ slovanský“, je však náhle porušeno publikací nečekaně obšírného pojednání Jana Erazima Vocela ve dvacátém ročníku z roku 1846, nazvaného Učená společnost estonská v Derptu (VOCEL 1). Na první pohled je to článek nepříliš zajímavý. Věcně jde o parafrázi některých pasáží z prvního svazku v Tartu vydaných Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft (Dorpat 1846), která se neopírá o žádný další pramen ani o autorovu samostatnou znalost dotčené problematiky. Zajímavá však je v první řadě sama skutečnost vydání stati takto zaměřené, značná pozornost věnovaná v ní problematice neslovanské

a naprosto rozdílný způsob jejího „zdomácnování“, přivlastňování. Pro postižení mechanismů tohoto převedení cizího textu do českého prostředí se vyplatí konfrontovat výsledný tvar Vocelovy zprávy s původním sborníkem, podrobnější rozbor umožní poodhalit, jak se i zdánlivě nedůležitou odbornou recenzí prosazuje tlak důležitých aktuálních potřeb národního obrození. Je to tlak, který současně rozrušuje dosavadní česko-slovanskou podvojnou pojmu národa.

Významný je z toho hlediska už výběr pojednání z Verhandlungen, o nichž se Vocel šířeji zmiňuje ve své zprávě. Stranou zůstala pojednání z oblasti pomocných věd historických, ačkoliv v informaci o sborníku petrohradském a kodaňském je jim určité místo vyhrazeno, a pozornost recenzenta zůstává cele soustředěna na dvě stati D. H. Jürgensona: Über die Entstehung der beiden Hauptdialekte der estnischen Sprache (1, 19—25) a Kurze Geschichte der estnischen Literatur (2, 41—52; 3, 61—73). Navíc je zde přetištěna v českém překladu dvojice básí z Faehlmannova souboru Wanne-munne's Sang (Vanemuinův zpěv) a Koit und Ämarik (Koit a Ämarik) pod názvy Vannemunna zpěv a Koit a Ämarik.

Z bližšího pohledu má článek toto obsahové členění:

1. Konstatování „zvláštní zajímavosti“ právě těch částí Verhandlungen, na něž se zpráva zaměřuje (5 řádků).

2. Počet Estonců, rozloha Estonska, členění estonštiny v nářečí „derptské“, tartuské, a „revalské“, tallinské (6 řádků).

Písmo neexistovalo do 12. století, do 16. století zachována čistota jazyka, první estonské písemné památky: Lutherův katechismus, Waltherovo „nějaké dogmatické pojednání pro kněžstvo“, katechismus a kancionál z roku 1622 (mylně uvedeno 1612) (15 řádků). Rossihnius a Stahl a jejich význam pro rozvoj světské literatury (12 řádků). Náboženské spisy, Starý a Nový zákon (6 řádků).

Jazykovědné práce: Johann Gutsleff, Göseken, Hornung (5 řádků). „Druhá skvělejší doba“ literatury estonské — výčet jmen: Willmann, Hupel, Berg, Luce, Rosenplänter, Winkler, Lenz, Sivers (8 řádků).

Rozvoj literatury a rozvoj zájmu o jazyk od druhého desetiletí devatenáctého století a jeho příčiny (porážka Francie, nová carská nařízení), snaha badatelů o sjednocení obou nářečí (21 řádků).

Nejvýznamnější novodobí estonští spisovatelé — O. W. Masing (charakterizován nejspíšeji), hrabě Mannteuffel (uvedeno dílo *Ajaviide peeru valgusel* a *Villem Naavi elupäevad*), Knüpper, Holtz, Kreutzwald (uvedeno dílo *Viina katk* s charakteristikou „zajímavé“), Henning, Janter, Thomasson, Kersten, Windekilde, Oldekop, Holter, Donner, Gebhardt, Jordan, Meyer, Moritz (všichni bez jakékoliv charakteristiky, jen v prostém výčtu) (15 řádků).

3. Úvod k přeloženým pověstem (5 řádků), Vanemuinův zpěv (47 řádků), Koit a Hämarik (57 řádků).

4. Závěr informující, že ve sborníku jsou i stati jiného obsahu, o nichž není času blíže pojednat.

Vocelova zpráva tedy nezachycuje věrně makrostrukturu sborníku, ale nahrazuje ji výrazně dvojjednou kompozicí: 1. estonský jazyk a literatura (materiál Jürgensonovy stati o estonštině a materiál jeho stati o dějinách literatury ve Vocelově parafrázi navazuje bez jakéhokoliv znatelného předělu), 2. estonské národní pověsti. Tato kompozice odráží na jedné straně úzké sepětí otázek jazyka a literatury v myšlení českého obrození (samo národní obrození bylo považováno především za obrození jazykové, tj. za obnovení fungování českého jazyka ve všech komunikačních okruzích — a to mohlo být dovršeno jedine literaturou), na straně druhé ukazuje hlavní dominanty tehdejší české kulturní aktivity. Jazyk a literatura ve svém vývoji totiž potvrzovaly stálou, nikdy zcela nepřerušenu kulturní kontinuitu národa, lidová slovesnost potvrzovala především národní kulturnost předhistorickou. Lidová slovesnost a jazyk s literaturou tak společně prokazovaly oprávněnost obrozenských snah. Tato myšlenková soustava českého obrození (nikoliv ovšem specificky česká), primarizující jazyk a kulturu s ním spjatou, tak sehrála při výstavbě zprávy o *Verhandlungen* úlohu nejhrubšího síta, jímž prošlo, a nebylo tedy zachyceno všechno to, co samo české obrození považovalo za druhotné.

Ve hře však byly i rastry značně jemnější. Zpráva zachovává například hodnotící kategorie Dietricha Heinricha Jürgensona ze společného rejstříku romantické filologie, s nimiž se i v českém obrození velmi často operovalo. V hodnocení revalského nářečí se objevuje charakteristika „libozvučnosti“ (u Jürgensona je „die

Harrische Sprache“ označována jako „volltönender, wohlklingender“, I, 23), obdobně se operuje kategorií čistoty a původnosti: („jazyk estonský až do XVI. století původní ráz svůj zachoval a cizími přítrusky sprzněn nebyl“, 264 — „die estnische Sprache bis in das 16. Jahrhundert sich ganz frei vom deutschen Einflusse erhielt“, II 42; srov. také Vocelův výrok o „básnické původnosti“ obou pověstí.

Parafrázování ovšem texty estonského sborníku nepřevádělo do kontextu české kultury pouhým výběrem některých prvků a eliminací druhých, ale včleňovalo i mnohem agresivnější postupy, více či méně výrazně přímo pozměňující nejen znění, ale i smysl originálního textu. Text parafrázovaný do češtiny se stává „českým textem“ nejen na povrchu, v rovině jazykové výstavby, ale i hlouběji, tak, že je zakódován pomocí systému norem obecně v daném období vývoje české kultury platného pro všechny „kanonické“ texty. Tato „kanonizace“, přizpůsobení normám vrcholné obrozenské kultury, zasahuje řadu složek původního textu. V překladu Vanemuinova zpěvu a pověsti o Koitovi a Hämarice se např. zcela zřetelně prosazují stylistické normy soudobé české básnické prózy. Přímé výrazy jsou často zastupovány výrazy perifrastickými („um sich zu freuen“ I, 43 — „aby jim city radosti projevovali... mohla“ 267), neutrální pojmenování německého originálu jsou překládána pomocí neologismů, přestože v slovní zásobě češtiny existuje příslušný ekvivalent („Rauschen“ I, 43 — „zvukot“ 267, „am Himmel“ III, 86 — „na nebesku“ 268), nebo se jednodušší výraz rozvíjí dalšími motivy podle soudobé české literární představy o poetičnosti („folgt darauf ein Händedruck und ein Kuss“, III, 86 — „stisknou sobě ruce a líbají se přemilostně“ 270, „der Lichtreif“ III, 85 — „bělo-skvoucí se pásmo“ 268). Vedle těchto norem působí samozřejmě ještě normy ideologické, spjaté s obecnou kulturní orientací českého národního obrození.

V žádném případě však z aplikace norem, jak je známe z rozboru textů příslušníků jungmannovské generace českého obrození, nevyšvětlíme celou řadu dalších rysů české parafráze stati z *Verhandlungen*. Za pozornost stojí, že zjednodušením výkladu historie estonské literatury jsou vyloučeny především ty prvky Jürgensonova

textu, které by mohly nějak význam estonské literatury snižovat. Mízi například zmínka o tom, že Joachim Rossihnius i Heinrich Stahl byli cizinci; při opisu konstatování, že se němečtí rytíři ani preláti nestarali až do doby reformace o vzdělání lidu a jeho jazyka (II, 42), je vypuštěno omezující příslovečné určení „bis in die Zeit Reformation“ (VOCEL 1, 264). Naopak do českého textu jsou uváděna pozitivní hodnocení, která originál nezná, např. Kreutzwaldova kniha *Viina katk* je charakterizována jako „zajímavá kniha“. Neobvyklé je v dosavadní české tradici i to, že charakteristiky „libozvučný“, „čistý“, „původní“ jsou spojovány s estonským jazykem. V jungmannovském systému mohly totiž — jak již víme — sloužit výlučně jako atributy jazyků slovanských, staré řečtiny nebo latiny (a italštiny, která byla považována za dědičku latiny); tj. jazyků spjatých s antickou kulturou, a konečně sanskrtu, v němž byl spatřován „nejbližší příbuzný slovanských jazyků“ a zároveň nejpůvodnější a nejdokonalejší jazyk „indoevropské kultury“. Samo hodnocení ostatních jazyků bylo — připomeňme si — buď střízlivé, nebo — a to častěji — jednoznačně negativní. Zvláště záporně byly hodnoceny jazyky germánské a ugrofinské (a germánské a ugrofinské národy); neboť jejich rozvoj se přímo křížil s potřebami českého obrození (germanizace v Čechách a maďarizace na Slovensku).

Pavel Josef Šafařík se např. dotkl Finů, Estonců a Laponců v jedné kapitole svých *Slovanských starožitností* (1836—1837) v souvislosti se svou obhajobou názoru, že slovanské národy obývaly Evropu již v době předhistorické, a hovoří o nich naprosto bez kladného citového přízvuku Vocelova, když je charakterizuje jako v prvním století našeho letopočtu „kmen slabý, na mnohé jednotlivé národky rozdrobený, znuzilý a zdivočelý“ (ŠAFAŘÍK 1, 347) (srov. negativní citový přídech u slov „národek“, „zdivočelý“). Pro Jana Kolláre se zase sám fakt jazykového příbuzenství Maďarů s Laponci v jednom polemickém sonetu (KOLLÁR 1, 595) stal argumentem podporujícím apriorní konstrukci o barbarství a „asiatství“ maďarského národa. V nejlepším případě mohli Estonci a Finové vystupovat v tehdejších českých textech v roli objektu „slovanské lidskosti“ (a tedy jako prostředek kladného hodnocení slovanských národů), například v souvislosti s národnostní politikou Alexandra I. (před

Vocelém srov. také KOLLÁR 2, 99).

Odkud se tedy bere náhle ono jednoznačně pozitivní Vocelovo hodnocení estonského jazyka a literatury? Proč je kniha *Viina katk*, o níž Vocel neměl nejmenší poňtí, charakterizována s obdivem jako „zajímavá“, přestože nejde o nic víc než o abstinenční spisek (český překlad názvu *Viina katk* znamená *Mor vodky*) podle dílka Švýcara J. D. Zschokkeho. Odkud Vocel, který nezná estonsky a jehož znalosti o estonském písemnictví a jazyce pocházejí z recenzované knihy, čerpá víru, že snažení estonských spisovatelů „skvělou budoucnost estonské literatury slibuje“ (267)? Jistě, prostřednictvím tématu obrození estonského se hovoří současně, a dokonce především o problémech českých, otázka však zní, jak to, že tu české národní obrození našlo analogon, navíc tak bohatě rozvedené, právě v estonském národě, malém ugrofinském národě (tedy dosud „náručku“), obývajícím malou zemi, skrytou před soudobým světem. (Později jedna z postav románové pentalogie Antona Hansena Tammsaara o Estoncích prohlásí: „Žijete v cizí zemi, žijete v Německu, které je v Rusku, v takové cizí zemi žijete. Mluvíte cizím jazykem, protože sami nemáte jazyk, kterým by se dalo mluvit.“) Jak je možné, že v české obrozenské kultuře, v níž byla tak silná skepse vůči vývojovým možnostem literatur malých národů (JUNGMANN 2; 27), náhle vznikne text plně se opírající o normy českého obrozenského myšlení, a přesto spátřující (ve chvíli, kdy estonská literatura prakticky dosud neexistuje) ve snažení estonských literátů „skvělou budoucnost“? Domníváme se, že tu nejde o náhodu, ani o porušení norem, ale o projev zrůdu dobové normy nové. Zdá se, že Vocelova stať dokládá rozpad mírové koexistence užšího a širšího pojetí národa.

Mýtus velkého „slovanského národa“ sehrál svou obrannou úlohu proti kulturní převaze německého živlu a postupně se vyžívá, slovanství se opět mění z „nacionality“ v pouhé povědomí kulturně jazykové spřízněnosti. Na místo ideologického konstruktů „velkého národa“ se postupně tlačí nový ideologický konstrukt „národa malého“, na místo svazků slovansko-indických, slovansko-antických se tlačí nové svazky k malým národům Evropy.

Rozsah takového ideového posunu byl značný. V roce 1819 píše

Benedikti Palackému o národním hnutí Švýcarů se značnou skepsí: „Švýcaři vybojovali si přece svobodu a jestot. Tak jest! ale se mi zdá, že jsou při tom při všem duby v pařenicích (Glashaus) chované“ (PALACKÝ 2, 32). Ve čtyřicátých letech už s ideogramem malého národa není spjata obdobně zlehčující představa čehosi umělého a skleníkového. V Kampelíkově Čechoslovanu (KAMPELÍK 1, 46—55) se objevuje kladné hodnocení severských literatur, které je přímým opakem dřívějších výroků Jungmannových o literárních chrastinách (JUNGSMANN 6, 68). Současně roste zájem o Irsko spojený s obdobným pocitem hluboké analogie („tehdejší duch irský, mající s našim mnoho podobného, zaujímal všechny mysli probudilejší“; FRÍČ 1, 324). Noviny sledují irskou otázku, irské realie vstupují do českého kontextu („řečnit po o'connellsku“, KVĚTY 1837, 310—311), přeložené irské písně pronikají do společenského zpěvu⁸. Vytvoření česko-irského analogonu dovolilo Havlíčkovi úvahami o irských poměrech komentovat současné poměry české (FRÍČ 1, 352). Připomeňme si, že česko-irská analogie našla konečně svůj opožděný výraz také v Havlíčkově satirické básni Král Lávr⁹; její působnost přímo v oblasti politické dokládá založení pražského Repealu. Obdobně zvláštního významu nabyly v českých zemích obecné sympatie k Řecku a k jeho zápasu o národní svobodu. Přestože byly probuzeny ve dvacátých letech, vstupovaly ještě v letech čtyřicátých aktivně do vztahu k problematice české (srov. např. probuzení národnostně vlašného Tylova hrdiny za bojů v Řecku, TYL 2, 149. 152), ojediněle se oživovala analogie i k národnímu hnutí Basků (VLASTIMIL 1840, 1, 206. 40), Vlámů (VĚNEC, PŘÍLOHA 1844, 79) apod. Ostatně ani Vocelova zpráva z Časopisu Českého muzea nebyla svým zájmem o situaci v ruském Pobaltí, tj. v německých Ostseeprovinzen, výjimečná. Není asi jen náhodou, že ve stejném ročníku muzejního časopisu vyšla i Havlíčkova stať nazvaná Cizozemci v Rusích. Už volba tématu je příznačná: zatímco dříve převažoval obdiv k šíření Slovanstva a slovanského jazyka na východě Evropy a dále v Asii, Havlíček vysunul do popředí problematiku národů neruských. Tak jako bývaly v českých polemických statích vyvraceny protislovanské výpady německých autorů, nyní zde Havlíček vyvrací protierstonské a „protilivonské“ výroky Petriho

(HAVLÍČEK 7, 124). O několik stran dále pak charakterizuje situaci v Estonsku, Litvě, Lotyšsku způsobem, který srovnání s českými poměry přímo vnucuje: „Vůbec by se tyto krajiny ani neměly jmenovat Deutsche Ostseeprovinzen, nýbrž Estonsko, Livonsko, protože národ sám jest estonský, livonský, a jenom šlechta s městy německá; a má-li v nich kdo právo o křivdě mluvíti, jsou to jenom Čudi (tj. Estonci) a Litvini“ (HAVLÍČEK 7, 129).

Z ideologického konstruktů malého národa vyrůstala také Máchova metafora Cikánů. Obraz Cikána, běžný typus evropské literatury osvícenské a v nové podobě pak i romantické, nebyl výjimkou ani v literatuře českého obrození. V Čelakovského Cikánově píšťalce se stal dokonce alegorií vypovídající o situaci české:

Ach, tatíčku nebožtíčku,
kam jsi rozum dal!
Kdybys nám byl píšťalíčku
aspoň odkázal!
Máme teď nouzi třít,
mohli jsme se dobře mít,
v Čechách, také na Moravě
pansky žít.

(ČELAKOVSKÝ 2, 137)

Zatím však šlo o vazbu nejspíš náhodnou. Mácha však učinil vědomě z Cikána nositele tragédie národa, který pozbyl svou vlast, tragédie s výraznými rysy českými. Samo zobrazení české národní situace jako tragédie, jako nezvratitelného pádu velké minulosti se mohlo zrodit jen s ústupem ideje velké nacionality slovanské.

Proces ustalování ideogramu „malého národa“ znamenal především utváření soustavy nových hodnot, které by vyvážily prestižní atributy spjaté dříve s představou „velkého národa slovanského“. Nutná rezignace na atributy „velikosti“ a „rozlohy“ postupně přenesla těžiště k hodnotám duchovní povahy. Ve Vocelově stati, až programově nazvané Budoucnost české národnosti, nalezneme zajímavý doklad dokumentující složitost této proměny. „Byliť časové,“ píše Vocel, „kde český národ velebnost svou na jevišti po-

litickém slavně osvědčoval, časové, kde žezlo české od Siného moře až k vlnám baltickým sáhalo, kde hlasy o české udatnosti, vytrvalosti a duševní síle šrou Evropou zvučně se roznášely; ano, tvrditi se může, že se v historii křesťanské doby nenalézá národa, který by, na tak skrovné prostře země jako náš český obývá, tak statně vystoupil v dějinách, a duševní a hmotné síly své tak mohutně k výkonání slavných činů napínal“ (VOCEL 2, 652). Na jedné straně je tu patrný zřetelný důraz na atributy „nevelkosti“, představou „velkého národa“ popírané („skrovná prostora“), a na atributy vázané na jiné hodnoty než prostorovou rozlehlost a početní převahu („udatnost, vytrvalost, duševní síla, slavné činy“), současně však kladný příznak „velikosti“ a hodnoty s ním stále ještě spjaté nejsou zcela odvrhnuty: „žezlo české od Siného moře až k vlnám baltickým sáhalo“, „hlasy o české udatnosti etc. . . . šrou Evropou zvučně se roznášely“). Využití atributů popíraného ideogramu „slovanského národa“ bylo tehdy ostatně běžné. Mohl-li být využit i základní příznak „rozlehlosti“ a „početnosti“, tím spíše se nabízely k uchování příznaky nemateriální povahy, např. ty, které vyrůstaly z filozofické koncepce Slovanstva jako národa budoucnosti. V Nebeského úvaze předcházející rozbor básní Boleslava Jablonského je český národ charakterizován jako „potomek velkých pradědů“, jehož vychovala „slavná historie“. „Jako by se duch světodějstva byl nad touto zemí vznášel jako nad srdcem, neboť v ní tlouklo častokrát první hnutí síly, kteráž celou Evropou otlásla“. Na tomto základě je koncept historické role Slovanů znacionalizován ve smyslu českém: „My nejsme národ nynější, nýbrž národ minulosti a budoucnosti. . .“, „národ světodějný. . . , kteréhož tvořící duch všehomíra jen proto snad tak dlouho odpočívati nechal, že jím něco velkého vykonati hodlá“ (NEBESKÝ 1, 19—20).

Tento pohyb (vedený mistry i prostředky satirickými, srov. Tylovu anekdotickou poznámku o časopise Všechno „pro všech 100 milionů Slovanů“, TYL 1, 167) zaznamenal svůj vrchol v Havlíčkově delší stati Slovan a Čech, vycházející od 21. 3. do 22. 6. 1846 v Pražských novinách. Havlíček zde jednoznačně odmítl slovanský nacionalismus. Vlastenectví slovanské, sen, že z jednotlivých Slovanů vznikne v budoucnu „jediný národ v takovém smyslu, jako jsou

Francouzi atd. jediným národem“, mu připadá směšný, podobně jako by byl směšný „patriotismus indoevropský“ (HAVLÍČEK 3). Výslovně konstatuje, že „Slované, totiž Rusové, Poláci, Češi, Illyrové atd., nejsou jedním národem“, a jednoznačně se opírá o dosud zcela ještě nevyhraněnou představu nových hodnot, které by se měly stát opodstatněním existence českého národa: „my Čechové, ačkoliv dle počtu a mohutnosti proti Rusům, Polákům nepatrný národ, přece u všech rozumných a vzdělaných u větší vážnosti stojíme. . .“. Ve stejnou dobu dochází také k rozsáhlým proměnám postoje k jiným slovanským zemím, značně se ochlazuje (politicky pro českou vlasteneckou společnost ostatně dosti komplikované) styky s Ruskem¹⁰, proti všeslovanské orientaci se prosazuje racionálnější (a politicky přijatelnější) orientace austroslavistická. V Palackého odmítnutí účasti ve Frankfurtu se již příslušnost do mocného „národu slovanského“ neobjevuje jako argument, argumentuje se jinak: „Tento národ malý sice jest, ale odjakživa zvláštní a sám o sobě stávající“ (PALACKÝ 6, 11).

V utváření ideogramu „malého národa“ jako hodnoty mohly být využity prvky staršího českého národního cítění předjungmannovského a jeho kulturních projevů, které v zásadě měly plynulou tradici, byly včleňovány do kultury vrcholného obrození jako její plnoprávná součást. Stalo-li se dvojverší Hněvkovského „Že jest malý jenom národ český, pro něj také malý zpěv jen hezký“ (HNĚVKOVSKÝ 2, 148), spolu s dosti úzkou představou o úkolech české literatury za ním skrytou, předmětem pozdějšího důrazného Kollárova útoku (KOLLÁR 9, 86), téměř doslovně, jen v malé obměně je tato představa znovu verbalizována Fraňtíškem Rubešem v deklamovance Chvála malých, která v nekonečných variacích rozvíjí motiv „Co jest malounek, bývá hezounek“.

V malých chyžkách pokoj bydlí,
V chyžkách malých kvete slast;
V hradech velkých zuří strast,
V hradech velkých závist sídlí.

...

Každý člověk podroben jest pádu,
A že každý má tu smutnou vadu,
Jestli pravda vzatá z hluboka.
Veliký-li padne, padne řádně;
Malý sice také padne,
Nikdy ale z vysoka.

Vánek libý k violce se shybá,
S konvalinkou sobě hraje,
Kvítím lučním mile vlaje,
Nezabudky jemně líbá;
U velké však stromy
Mlátí hromy,
Velikány duby
Kácí jeho zuby...

(RUBEŠ 2, 17—22)

Ideál „malosti“ se tak současně zakotvuje i v určitých charakteristikách literární povahy — Čelakovský spojuje s malou rozlohou Čech výrazné rysy českých lidových písní a odtud také zvolenou podobu své ohlasové lyriky (ČELAKOVSKÝ 2, 112). Současně se tak atribut „malosti“ jakoby „sám od sebe“ rozvíjel v atributy další, metonymicky spřízněné; v atribut „skromnosti“, „mírnosti“ (viz připodobnění českého národa „tiché večerní písní“, TYL 2, 276), „neokázalosti“, jakési „niternosti“, „srdečnosti“, ale současně i „demokratismu“, „lidovosti“, které pak spolu s odvozeninami původního ideového konstruktů velikého národa („velikost dějinného úkolu“, „věhlas“, „velikost budoucnosti“) ještě dlouho poté spoluutvářely soubor hodnot vázaných do celkové představy „českého národa“. Do této představy byly ve třicátých a čtyřicátých letech zapojovány prvky dobového sentimentálního cítění a biedermeieru, často i v jejich nápadně české jazykové podobě (oblíba deminutiv).

Pokud tu však byly využívány prvky nacionalismu předjungmannovského, byly využívány už jako prvky nové soustavy. Rozhodně tu nešlo již o návrat ke staršímu pojetí nacionality. Ve čtyřicátých letech již neexistovala dvojnásobnost pojmu národa ve smyslu jazyko-

věně etnickém a teritoriálním, která i samu podobu jazykově etnického pojetí nutně poznamenávala. Idea jediného slovanského národa ještě před svým rozpadem stačila tradiční teritoriální meze českého národního vědomí narušit: nová představa českého národa se již nevrací k představě nacionality úzce české (částečně vztahované i na oblast Moravy), ale zachovává si ten rozsah, který se v ní ustálil v jungmannovské myšlenkové soustavě — jistě i skrze představu všeobecné slovanské jednoty: „My *jsme* národ! Krev jedna valí se srdcem českým, moravským a slováckým“ (TYL 5, 150). Zčásti toto rozšíření představy českého národa mohlo využít staršího synonyma k výrazu český, totiž „českoslovanský“ („boemoslavicus“), které se k takové širší interpretaci přímo nabízelo. Podobné rozšíření národních zeměpisných hranic ovšem nutně naráželo na odpor ze strany separatismu moravského, který se buď opíral o představu národní zvláštnosti moravské při společném spisovném jazyce s Čechy („moravský národ českého jazyka“, PEŠINA 1, 344), či přímo počítal i s odtržením jazykovým. Zvláště ostře se ovšem toto nové vyhranění pojmu českého národa střetlo s probouzejícím se národním vědomím slovenským.

Právě štúrovské obrození slovenské způsobilo, že nová představa „českého národa“ — nesporně reálnější než ideový konstrukt velkého národa slovanského a nesporně modernější než užší představa ve smyslu čistě teritoriálním a nadjazykovém — byla zrozena v paradoxu. Ustálila se totiž samostatně, již mimo vazbu k střešové nacionalitě slovanské, až ve chvíli, kdy ji historický vývoj na Slovensku znovu postavil „mimo skutečnost“.